

ՕԼԹԻ ՔԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(XVI դ. – 1878 թ.)

Օլթու լիվան¹ զբաղեցնում էր պատմական Տայքի կենտրոնական շրջանները: Այն տեղագրվում է Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Ազորդացփոր գավառի հյուսիսային, Բողխայի հյուսիսային և կենտրոնական, Բերդացփորի հարավային շրջաններում և Պարտիզացփոր գավառում: Որպես Օսմանյան կայսրության վարչական միավոր Չլդրի էյալեթի կազմում Օլթու լիվան սկսել է ձևավորվել XVI դարի վերջերին: Այն հյուսիսից սահմանակից էր Թավուսների, հյուսիս-արևելքից՝ Փանակի, հարավ-արևելքից՝ Կարսի նահանգի Թախտայի, հարավից՝ Մամրվանի (Նարիման) գավառներին, իսկ հարավ-արևմուտքից և արևմուտքից՝ Էրզրումի նահանգի Թորթումի գավառին: Թավուսների գավառի հետ Օլթու լիվայի սահմանն անցնում էր Օլթի գետով,² Թախտայի գավառից բաժանվում էր Սողանլուղի (Մեծրաց) լեռներով, Թորթումի լիվայից՝ Ափլի-դաղ լեռնաշղթայի հյուսիսային հատվածով, որտեղ էին Ազորդեն, Գուլի-Բագդադ, Ակ, Կախիլբերգ, Ատմեկ և Արավետ լեռները: Հարավում՝ Մամրվանի լիվայի հետ բնական սահմանը հստակ չէ: Օլթու և

¹ Օլթու գավառի տեղագրությունը ներկայացնելիս մենք հավասարապես գործածելու ենք և՛ պաշտոնական էյալեթ, լիվա կամ սանջակ և նահիե, և դրանց համապատասխանող հայկական տերմինները՝ նահանգ, գավառ և ցյուղախումբ:

² Օլթու գավառը հարուստ էր գետային ցանցով: Նրա տարածքով էին հոսում ճորոխի խոշորագույն վտակ Օլթի գետն իր օժանդակներով: Օլթի գետն սկիզբ է առնում Մամրվանի լիվայի տարածքում՝ Կանդիլ և Ղավրեա-Կուլկուլ լեռներից: Գավառի կենտրոն Օլթի քաղաքից ոչ հեռու Օլթի գետն ընդունում է իր ամենախոշոր վտակներից մեկը՝ Սիվրի-գետը, Օլթի քաղաքից մոտ 30 կմ հյուսիս՝ Բարդուս (Պարտեզ) և Փանակ (Բանակ) գետերից կազմված միացյալ վտակը: Արևմուտք թեքվելուց առաջ՝ Օլթի գետն աջից ընդունում է Փանագլերտ վտակը, այնուհետև՝ Թավուսները: Մինչև ճորոխի մեջ թափվելը՝ Օլթի գետին է միանում և Թորթում գետը, որի հետ մոտ 7 կմ դեպի արևմուտք հոսելով, միանում է ճորոխին: Օլթի գետի հետ զուգընթաց հարավից հյուսիս է հոսում Բարդուս գետը, որը սկիզբ է առնում Կիրասլի և Ալակբեր լեռներից, սկզբից հոսում հարավ, հարավ-արևմուտք, ապա ուղղվում հյուսիս-արևմուտք և հյուսիս-արևելք՝ թափվելով Փանակ գետի մեջ: Օլթի գետի ծախակողմյան փոքրիշատե խոշոր վտակներից է նաև Անծավը, որը Օլթուն է միանում՝ մինչև վերջինիս Թորթում գետի հետ միախառնվելը:

դժվար է բացատրել այն կարևորությունը, որը տրվում էր Ուղթիքին XI դարի առաջին քառորդին, երբ մի կողմից՝ վրացական թագավորությունը՝ և մյուս՝ կողմից՝ Բյուզանդական կայսրությունը՝ հանձին կայսր Վասիլ (Բարսեղ) Բ Բուլղարասպանի, փորձում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել այնտեղ:

Հետագա դարերում Ուղթիքը շարունակում էր մնալ գերազանցապես հայաբնակ: Փավառը նկարագրելիս՝ Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Ունի քաղաք՝ մեծ պարսպապատ ի համանուն գաւառի, ի մէջ Արտանուշի՝ և էրզիռումայ... կառուցեալ առ ստորոտով լերին ի դաշտավայրի, անցանէ առ նովաւ և քուր, որ յանուն նորա կոչի: Ունի և արուարձանեայս արտաքոյ պարսպին. բնակիչք նորա տաճիկք և հայք».¹ Ղ. Ինճիճյանի պնդմամբ քաղաքի կլիմայական պայմանները խիստ են. «Յամարայնի քերմ սաստիկ, և ձմերայնի ցուրտ անհնաբին, յորմէ՝ յաճախ են առ բնակիչս կոյր, կաղ և բորոտ»:² Պետք է նշել, որ Օլթու կլիմայի այսօրինակ նկարագրությունը պիտի վերաբերեր ոչ թե՛ քաղաքին, այլ գավառի առավել բարձրադիր շրջաններին, ինչպես հաղորդում է Ղ. Բաքրաձեն,³ քանի որ Օլթի քաղաքը հայտնի է իր մեղմ կլիմայով, իսկ Վախուշտի արքայազն Բագրատիովն Օլթին անվանում էր բարեկարգ և լավ օդով օժտված քաղաք:⁴ Ինչ վերաբերում է գավառի բնակչության մեջ հանդիպող «կոյր, կաղ և բորոտ» մարդկանց, ապա հետագա հաղորդումներում Օլթու լիվայի վերաբերյալ նմանատիպ տեղեկությունների այլևս չենք հանդիպում:

Գավառի և քաղաքի այժմյան Օլթի անվանաձևը գերմանացի հայագետ Յ. Յյուրշմանի կարծիքով՝ վրացական-թուրքական է:⁵ Վրացական աղբյուրներում հանդիպող անվանաձևն «Օլթիսի» է: «Սի» վերջավորությունը բնորոշ է քաղաքների վրացական անվանաձևերին (Թբիլիսի, Քութայիսի, Բուլնիսի և այլն): Այնինչ, «Օլթի» ձևը «Ուղթիքի» հնչյունափոխված տարբերակն է (Ուղթիք – Օղթիք – Օլթի):

¹ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս 1, Ասիա, հ. 1, Վիեննա, 1806, էջ 126:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Բաքրաձե Ա., Историко-этнографический обзор Карсской области, Ե.Մ. ս. 7., Եր. 5: Ղ. Բաքրաձեի հաղորդման համաձայն Օլթու շրջանում ամռանը սաստիկ տոթեր են լինում և 40°C ջերմաստիճանը սովորական է Օլթու համար:

⁴ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Ե., 1955, էջ 85:

⁵ Տե՛ս Յյուրշման Յ., Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 245:

Օլթի քաղաքը գտնվում է նույնանուն գետի ափին՝ ակունքից մոտ 50 կմ հեռավորության վրա: Մինչև ռուսական տիրապետության տակ անցնելն Օլթին հայկական փոքրիկ քաղաք էր: 1878 թ. տվյալներով, Օլթի քաղաքն ուներ 458 հայ բնակիչ և հայկական երկու եկեղեցի՝ ս.Գևորգ և ս. Հովհաննես, հոգևոր 2 սպասավորներով:¹ Ինչպես Օլթի քաղաքի մոտ, այնպես էլ գետի ավազանում հանդիպող բազմաթիվ բերդերի, ամրոցների, դղյակների և տաճարների ավերակները գավառի փառավոր անցյալի կենդանի վկաներն են:

Օլթու գավառի բնակավայրերի տեղագրությունն սկսենք հարավ-արևելքից՝ Բարդուսի նահիեից: Բարդուս գետի ակունքից մինչև Բարդուս ավանը 20 կմ երկարության և 10 կմ լայնության վրա շուրջ 30 բերդերի ու ամրոցների մնացորդներ են պահպանվում, որոնց առկայությունը վկայում է այն մասին, որ միջնադարում Վանանդի ու Բասենի կողմից այս գավառը խիստ սպառնալիքի տակ է եղել և այն պաշտպանելու համար մեծ ուժեր են կուտակվել: Այս շրջանում էին գտնվում հետևյալ բնակավայրերը. Բարդուսի ակունքների մոտ Կուռչի և Վարդանուտ (Վարդանեկ) գյուղերն էին, որոնցից արևելք ընկած էր Բաշքոյ յայլան, որտեղից սկիզբ առնող Կուրթենի առվակը միանում էր Բարդուս-չային Վարդանուտ գյուղի մոտ:² Վարդանուտից հարավ ընկած էին Գյորաշկեան և Ջակիմ (Ջակեմ) բնակավայրերը: Սրանցից հարավ-արևելք ընկած էր Ջերմուկ գյուղը, որի միջով անցնող առուն սկիզբ է առնում Սողանլուղի գետին Թաշ, Կըզըլ-Ղայա, Չամար և Խդրեյլաղ լեռներից իջած Կըզըլ-Քիլիսա (Կարմիր եկեղեցի) և Կըրըկ-Քիլիսա (Կոտրված եկեղեցի) առվակների միացումից: Ջերմուկի հարևանությամբ էին գտնվում Բաշգեղ, Վերանբերդ և Տուրի գյուղերը:

Բարդուսի այն հատվածում, որտեղ գետն իր ուղղությունը հարավ-արևմուտքից փոխում է արևմուտք, Օլթի քաղաքից մոտ 50 կմ. հեռավորության վրա գտնվում էր Բարդուս ավանը:⁴ 1878 թ. կնքված ռուս-թուրքական Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի համաձայն՝ հույներով և 210 տուն հայերով բնակեցված Բարդուս ավանն անցավ Ռուսաստանին: Այն ընկած էր ռուս-թուրքական սահմանի անմիջական հարևանությամբ: Ավանում և նրա մերձակայքում պահպանվում

¹ Центральный государственный исторический архив Грузии (այսուհետև՝ ЦГИАГ), ф. 415, оп. 1, д. 21, л. 15.

² Ատրպետ, Երոթի ավազանը, Վիեննա, 1929, էջ 179-180:

³ Նույն տեղում, Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 182:

⁴ Տե՛ս Զյւրաբեանի Վրաստանի և Գեօրգիայի մասին, Գ. 3, թ. 596.

են հայկական ս.Յովհաննես եկեղեցու¹ և Ջարթման բերդի (Ջարթման կալե) ավերակները:² Բարդուսից հարավ՝ համանուն առվակի ափին էր գտնվում Չիլխորոզ գյուղը, որից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք ընկած էր Գայմաս գյուղը: Գայմասից հյուսիս՝ Բարդուսի աջ ափին էր գտնվում Լուսոնք (Նուսունգ) գյուղը: Մինչև գետի ուղղությամբ հյուսիս-արևմուտքից հյուսիս-արևելք փոխվելը, Բարդուսին աջից միանում են նույնանուն գյուղերի միջով հոսող Ջիլոտ, Ջանջիտուր (վրացական աղբյուրներում՝ Չանուչուրի) առվակները, իսկ ձախից՝ Փորշունի, Ջադրագոմ, Ոսկիհատ և Ակ-Քիլիսե (սպիտակ եկեղեցի) առվակները:³ Ակ-Քիլիսե գյուղից մի փոքր հյուսիս Բարդուսին է միանում նրա խոշորագույն վտակը՝ Դումբուլին, որը սկիզբ է առնում Դելիքլի լեռան Օյուք-Թաշ ապառաժից: Դումբուլին անցնում է Չաթախ, Կաջարթի, Սուլեյման, Նիգիջուկ, Ուռուք, Ջանիկ, Ջրոտ, Դաղեր (Դագիր), Դարբանք (Թերփենք) գյուղերի միջով և ճաթակ բերդի մոտ թափվում է Բարդուսի մեջ:⁴ Ճաթակ բերդից հյուսիս գտնվում էր Աբուսար լեռը, որի ստորոտին՝ Օլթուց 19 կմ արևելք, ընկած էր Փերթուս (Բերդուս) գյուղը: Վերջինիս մոտ պահպանվում են Մզեճապուկ աթաբեկի օրոք (XVI դարի սկիզբ) կառուցված ս.Յովհաննես եկեղեցու մնացորդները:⁵ XIX դարի երկրորդ կեսին, ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո, այնտեղ բնակվում էին 50 տուն հայեր, որոնք գաղթել էին Օսմանյան կայսրությունից:⁶ Փերթուսից հյուսիս ընկած էր Գոտիք գյուղը, որի մոտից սկիզբ առնող առվակը միանում է Փերթուսի առվակին և թափվում Բարդուսի մեջ: Գրեթե նույն հատվածում՝ աջ կողմից գետի մեջ էր թափվում Փոսիք առվակը, որն անցնում էր համանուն գյուղի միջով: Վերջինս գտնվում էր Օլթի քաղաքից 38 վերստ* հեռավորության վրա: Փոսիքից հյուսիս-արևելք ընկած էին Դիլքան-Գոմ, Թուփրակ, Էգրիս, Էրգումեկ, Որդուլի և Մթնդեր գյուղերը, որոնք գտնվում են նույնանուն առվակների ափերին: Մթնդեր գյուղից հյուսիս ընկած տարածքներն արդեն պատկանում էին Փանակի լիվայի նույնանուն նահիեին (Ագրակ և Ագիտկոմ գյուղերը):

¹ ԱԴԻԱԴ, ֆ. 415, օռ. 1, ձ. 21, լ. 15.

² ԱԴԻԱԴ, ֆ. 1438, օռ. 1, ձ. 116, լ. 3.

³ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 183-184:

⁴ Նույն տեղում, էջ 184-185:

⁵ Տե՛ս ԳՐԴԶԻՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԵՐԻ ԴՈԴՈ ԴԱՎԵՐԻ, Գ. 3, թ. 597, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1986, հ. 1, էջ 672:

⁶ Տե՛ս ԳՐԴԶԻՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԵՐԻ ԴՈԴՈ ԴԱՎԵՐԻ, Գ. 3, թ. 597,

* 1 վերստը հավասար է 1066 մ:

հետ: Հայտնի է, որ Անձավի ծորը սաստիկ տոթ է և շոգ: Դա մաս բնակչության մոտ լինելու պատճառներից գլխավորն էր:

Այստեղ ևս բնակավայրերը հիմնականում տեղաբաշխված էին տափարակ վայրերում, առվակների ափերին, որոնք մեծամասամբ կրում էին բնակավայրերի անունները: Նախիեի հյուսիս-արևելքում՝ Չարմոզից ոչ շատ հեռու, գտնվում էին Խորմիկ, Մուկյավ և Չարգով գյուղերը: Նրանցից արևելք գտնվող Քարնավաս գյուղը պատկանում էր Փանակի լիվային: Չարգովից արևմուտք ընկած էր Հոգամ գյուղը: Սրանից հարավ Տիրիղենց և Կամծոր գյուղերն էին, որոնց հարևանությամբ էր գտնվում Կիչիկ (Քյուչուկ, թուրքերեն՝ փոքր) գյուղը, որը հեռու էր Օլթուց 26 վերստ:¹ Հոգամից արևմուտք՝ Օլթի գետի ափին, Թավուսկեր և Օլթի գետերի միախառնման վայրից հարավ գտնվում էր Խործոր գյուղը: Խործորից հարավ Կինեպուն էր, որին հարավից սահմանակից էին Իծածոր, Կելգիր (Քելգեր) և Անձավ գյուղերը: Սրանցից Կելգիրն Օլթուց 23 վերստ հեռավորության վրա էր գտնվում,² իսկ մյուս երկուսը՝ մի փոքր ավելի հեռու: Կելգիրից հարավ-արևելք էրուկ (Անձավի էրուկ) և Գոմէգրեկ (Գոմագրակ) գյուղերն էին: Սրանցից մոտ 10 կմ արևմուտք գտնվում էր Կոտիք գյուղը, որն Օլթուց 25 վերստ հեռավորության վրա էր:³ Կոտիքից արևմուտք՝ Թորթումի լիվայի հարևանությամբ էր գտնվում Խուվախ գյուղը (խուվախբերդ): Գյուղով էր անցնում Ոսխիանի առվակը, որը սկիզբ առնելով Լեանշի լեռներից՝ անցնում էր Խուվախ գյուղով, ապա ընդունում էր համանուն գյուղերից իջնող Սեշենեք և Ազդուդ յայլա առվակները: Հետո այն անցնում է Ոսխիան գյուղով, որից հյուսիս-արևելք Ասփեք (Ասփակ) գյուղն էր: Անձավի նախիեի հյուսիս-սային բնակավայրը Դիվածոր գյուղն էր, որը գտնվում էր Օլթի գետից մի փոքր հեռու՝ համանուն առվակի ափին:

Չնայած այն իրողությանը, որ XIX դարի ընթացքում Օլթու գավառում բնակչության մեծ տեղաշարժեր եղան, մասնավորապես եկան գաղթականներ Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններից, այսուհանդերձ XVII-XVIII դարերի բռնի մահմեդականացումը և ժողովրդագրական տեղաշարժերը թողեցին իրենց կնիքը գավառի էթնոկրոնական պատկերի վրա: 1878 թ. գավառի բնակչության մեծագույն մասը արդեն կազմում էին մահմեդականները:⁴

¹ Տե՛ս ԳՄԽՀԻՍԿԱՆԻ ՑՈՒՆԻՍԻՆԻ ԴՈՒՐԻՆԻ ԴԱՅՎԱՐԻ, Գ. 3, ՁՅ. 597.

² Նույն տեղում, էջ 598:

³ Նույն տեղում, էջ 599:

⁴ ԱԴԻԱԳ, ֆ. 1438, օռ. 1, ձ. 323.

**АРКАДИЙ АКОПОВ
ИИ НАН РА**

**ТОПОГРАФИЯ ПОСЕЛЕНИЙ ОЛТИНСКОГО ОКРУГА
В ПЕРИОД ТУРЕЦКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА
(XVI в. – 1878 г.)**

РЕЗЮМЕ

Во второй половине XVI века, после захвата княжества Самцхе-саатабаго Османской империей, Олтинский регион исторической области Армении. – Тайк вошел в состав Чилдырского вилайета - в статусе отдельной ливы (санджак). В конце XVI века Олтинская лива включала шесть районов (Бардусский, Андзавский, Солнечный, Тенистый, Кетхудский и Чанучурский) и 90 населенных пунктов, которые располагались в районе реки Олти и ее притоков (Андзав, Сиври-чай, Бардусь). В XVII-XVIII вв. в связи с османским тяжелым бременем и бесконечными войнами, число населения и населенных пунктов Олтинской ливы сократилось почти вдвое.